

S. SÁRDI MARGIT

Utópisztikus társadalomképek a sci-fi regényekben, 1870–1914

Az *irodalmi utópia* bonyolult dolog. Több mint műfaj: *tematika*, ezért összefüggése az irodalom témaköreivel, műfajaival összetett, számos átfedő területtel, logikus rendszerbe nem állítható csoportokkal. Történetének megrajzolását nehezíti, hogy az emberiség történelmében karöltve jártak az irodalmi utópiák és a valóságos utópisztikus kísérletek: hol az egyik szülte a másikat, hol a másik az egyiket.

Az *utópia* szűkebb, eredeti értelmében egy olyan társadalom-, illetve államelméleti elképzelés, amely az adott korban megvalósíthatatlannak látszik (bár íróik szinte mindig hisznek megvalósíthatóságukban); később, tágabban értelmezve bármilyen fantasztikus színezetű államelméleti, sőt ma már bármilyen légvárnak tetsző elképzelést érthetünk rajta. A szó maga hangsúlyozottan fikciós modellt jelent (*u* fosztóképző + *toposz* = „*Seholország*”). A fiktív világban az embernek jutott életminőség szerint különböztetünk meg *eutópiákat* és *disztópiákat*. Olykor előfordul az *antiutópia* szó is *disztópia* értelemben, de valójában az *antiutópia* elromlott világot jelent, azaz egy már létező elképzelés (utópia) hamis, téves, rossz mivoltát. A társadalmi feszültségek jelzésére mindhárom képes, csak a módszer más: az eutópia megoldja a társadalmi problémákat, a disztópia és antiutópia a kontrasztálás révén mérsékli őket.

Noha az utópia csak a 16. században vált önálló műfajjá (Morus Tamás 1516-ban alkotta meg a tudósok vezette eszményi társadalom, *Utópia* képét), írók és gondolkodók már két évezred óta élnek az utópia mint tematika eszközével, hogy reményeiket vagy félelmeiket egy lehetséges szebb és jobb, avagy fenyegető társadalomról artikulálják. Eszközként használták az eredetmítoszok; a mítikus-vallási irodalom (ilyen a legtöbb vízözöntörténet); a pásztori költészet; a népi és közösségi irodalom (Eldorádó- és Cuccagnaképzetek, János pap országa stb.); az eszkatologikus (messianisztikus, chilizantikus) irodalom; a túlvilág- és jóslatirodalom; a lovagi irodalom; a középkori fejedelmi tükrök és a felvilágosodás kori államregények; a fantasztikus útleírások; a társadalomszatírák. Különösen sűrűn bukkant föl a nagy művelődéstörténeti korszakok határán, gondolati kísérletként vizs-

galva vagy modellálva a jövő lehetőségeit. A 17. század gondolkodói az utópia eszközével fejezték ki ragaszkodásukat a mítosszá vált reneszánsz eszményekhez (Tommaso di Campanella: *Napváros*. 1602; Francis Bacon: *Új Atlantisz*. 1626; Johannes Comenius: *A világ labirintusa és a szív paradicsoma*. 1626; Cyrano de Bergerac: *Holdbéli utazás*. 1657; uő: *A Nap államai*. 1662). A 18. században az írók szívesen használták a felvilágosodás eszméit terjesztő államregényekben (François Fénelon: *Telemakus bujdosásának történetei*. 1699, magyarul 1755, egyiptomi fejezet), de fölbukkant a társadalombírálat eszközeként is (Jonathan Swift: *Gulliver utazásai*. 1726, teljes magyar fordításai csak a 20. században; Ludvig Holberg: *Klimíus Miklós-nak föld alatt való útja*. 1741, magyarul 1783). A romantika aztán új területet fedezett föl benne: a civilizált világ ellenpontjaként szolgáló, romlatlan, természetes világot (Dugonics András: *Etelka Karjelben*. 1794; Jókai Mór: *Az arany ember*. 1873; *Ahol a pénz nem isten*. 1902, kötetben 1904).

E sokféle terület egyike a sci-fi, a tudományos-fantasztikus irodalom, amely szintén sokszor villant föl az ábrázolt jövőben vagy idegen társadalomban a valóságban nem létező társadalom- és államformákat. Emiatt az utópia témacsoportjával igen sokszor kereszteződik, s az európai sci-fi a születése utáni időben sokáig szoros kapcsolatban is maradt az utópiával.

Utópiáink eleinte *térben elkülönülve* ábrázolták az utópisztikus (ekkor még alighanem mindig eutopikus, ősi, romlatlan) világot (Bessenyei György: *Der Amerikaner*. 1774, magyarra fordította Kazinczy Ferenc, 1776; Jókai Mór: *Az arany ember*. *Ahol a pénz nem isten*). Ezek bizonyára hatottak a születő sci-fi irodalomra, de sci-fi mű nincs közöttük. Az utópiák azonban nem tudták sokáig föntartani a hitet, hogy eszményi társadalom (akár szigetként elzárva is) a jelenben megvalósulhat. Cselekményüket egyre többször *időben különítették el*, mondhatni az utópisztikus irodalomnak szüksége lett a tudományos-fantasztikus irodalom regénytechnikai megoldásaira, hogy jövőképként ábrázolhassa az utópiát (Ney Ferenc: *Utazás a Holdba*. 1836; Munkácsy János: *Hogy áll a világ a jövő században?* 1838; Jósika Miklós: *Végnapok*. 1847). A 19. század második felében a hazai utópiairodalom jövőábrázolásai mind sci-fik, s ugyanaz a gondolatkör hatja át őket, amely a tudományos-fantasztikum megszületésének alapja is volt: a bizalom a tudomány és a technika iránt. A társadalmi problémák megoldását a tudományos és technikai fejlődéstől várták, s a társadalom jövődjét általában optimistán ítélték meg. Egy generációval később, a nagy ideológiai rendszerek küzdelmei közepette (a 20. század első harmadáig) a sci-fi irodalom kísérletezett az utópisztikus tematikával, az ideológiák gondolati kipróbálásával, és fordítva: az ideológia is megpróbálta a sci-fit segítségül hívva vonzó jövőként ábrázolni eszméit vagy taszítóként az ellenfeleikét. Voltaképpen azonos problematikával találkozunk a sci-fi és nem sci-fi utópiákban: néha nem is könnyű eldönteni, melyik mű hová tartozik.

A következőkben bemutatok néhány, mind a sci-fi, mind az utópisztikus irodalomba beletartozó jövőképet az 1870 és 1914 közötti időszakból, s

megvizsgálom az általuk ábrázolt jövőbeli társadalmat. A kezdőpontot az indokolja, hogy a szabadságharc bukása utáni szellemi csöndben hosszú ideig nem született sci-fi jövőkép; az 1914-es végpontot az, hogy a világháború a tudomány iránti bizalmat tekintve a sci-fi irodalomban nagy és jellegzetes törést okozott: a világháború utáni sci-fi irodalom más arculatot öltött.

Míthogy a tárgyalandó művek közül Jókai regénye (*A jövő század regénye*, 1872–1874) az egyetlen, amely ismertnek tekinthető, a többi művet röviden ismertetem.

Bekszics Gusztáv, termékeny, nemzeti liberális arculatú publicista¹ *Barna Arthur* (1880) című kétkötetes regénye egy kevésbé eredeti, szerelmi négyzetet ábrázoló cselekmény ürügyén jóval eredetibb módon egy társadalmi küzdelmet, a szocialisztikus társadalom létrejöttének esélyeit latolgatja. A közeli jövőben (talán a 20. század elején?) játszódó első kísérlet kudarcra után a második kísérlet eredménye homályban marad.

Privigyei Pál regénye, a *Magyarország nem volt, hanem lesz* (1887), Jókai regényének meglehetősen otromba, royalista, sovinszista utanzata, annak a sci-fi áramlatnak az első darabja, amely a századforduló után virágzott föl, s amelyet „a nagy magyar álom” címmel foglalhatunk össze. A 20. század folyamán, három generáció életén át játszódó, zsúfolt cselekmény Jókaihoz hasonlóan a magyar hadifölényből származó világgbékével végződik.

Tóvölgyi Titusz ugyancsak ismert publicista, a spiritizmus néven ismert, de inkább félreismert irányzat szószólója. Értelmezésében a spiritizmus az új, egyenlőséget eredményező társadalmi forradalom ideológiája.² *Az új világ* című kétkötetes regénye (1888) a 2300-as évekre helyezi eszményi társadalmát, amelyben az egyetlen még létező feszültség a szépek és a csúnyák ellentéte, ám a regény végére ez is megoldódik.

Naszády József *Αναρχία (Anarkhia)* (1903) című regényének hőse ezer év múlva fölébred, és egy tökéletes egyenlőségre épülő társadalomban találja magát. Az ébredés után a mű minden cselekménye az új társadalommal való ismerkedés.

Tábori Róbert több jövőábrázoló sci-fi írásainak egyike egy klasszikus szerkezetű novella, a *XVII. Mária Terézia törvénye (Beszédes Kalára*, Budapest, 1905). A 3000 körül játszódó humoros történet a nagy egyenjogúság miatt visszaesett szülési kedv orvoslásáról szól.

Boross Mihály kétkötetes regénye, *A harmadik testamentom* (1914) 1984-ben, a Halley-üstökös visszatérése idején játszódik. Egy tudós egy indiai em-

¹ Tekintélyes életművéből néhány: *Az egyéni szabadság Európában és Magyarországon*. Budapest, 1879; *A democratia Magyarországon*. Budapest, 1881; *A magyar nemzet függetlensége az állami és az egyházi kormányzatban*. Budapest, 1893; *A magyar faj terjeszkedése és nemzeti konszolidációnk, különös tekintettel a mezőgazdaságra, birtokviszonyokra és a népesedésre*. Budapest, 1896; *A magyar politika új alapjai, kapcsolatban a magyar faj terjeszkedő képességével és a földbirtokviszonyokkal*. Budapest, 1899; *A szabadelvű párt története*. (Posztumusz, töredék.) Budapest, 1907.

² Lásd *Egy új reformáció előtt* (Budapest, 1900) című művében: „Az emberiség egyenlőségének eszméje is olyan világságosság még, amely Krisztus óta csakis csillag előttünk, [...] világossága azonban még most sem ért el idáig. [...] A spiritizmusban előpostájá itt van már! [...] A szocializmus is ide fog kilyukadni!” (133.)

bercsoportot és bizonyos állatokat ment át Noé módjára az üstökös csóvájában elpusztuló élővilágból, s velük épít új civilizációt.

Az említett szerzők nézetei a *geopolitikai kontextus* tekintetében meglepően egyeznek. A nem túl távoli jövőben (is) játszódó művekben (Jókai, Beksics, Privigyey, Boross) az európai államok elhelyezkedése, jellege nagyjából azonos a 19. századi valósággal (csak Privigyeynél szorítja ki Olaszország a maga területéről a pápai államot; Jókainál az orosz nihilista állammal Amerika köt szövetséget az európai piacok elnyeréséért; Borosznál a roppantul rövidlátó Anglia és Amerika szövetkezik Japánnal és Kínával Európa ellen), ám a történelem náluk is az egységesedés (globalizáció) felé halad: Jókainál a nagy háború után kötött béke egy európai szövetséget (Egyetemes Állam) alakít ki. Tóvölgyinél 2200 óta léteznek az európai államok szövetsége, Naszádynál pedig már az államok és népek is megszűntek. (Borosznál csak egy népből való csoport marad fenn.)

Ami az *államformát*, az irányítás módját illeti, a szerzők egy része nem ellenzi, hogy Magyarország királyság maradjon, ám az uralkodók hangsúlyosan magyar nemzeti színezetűek, de legalábbis magyarpártiak: Jókainál II. (Habsburg) Árpád, Táborinál XVII. Mária Terézia, Privigyeynél Habsburg Rudolf fia Imre, Imre fia István, István fia Árpád és leánya, Valéria, továbbá József nádor leszármazottai seregelenek. Nála és csak nála az állam és az irányítás erősen arisztokratikus (minden pozitív cselekedetet arisztokraták hajtanak végre, sőt még a nagyobb szabású negatív hősök is arisztokraták: cár, bíboros). Jókainál az osztrák–magyar monarchia (ez perszonáluniónak látszik, ahol a király inkább magyar, mintsem osztrák) parlamenti képvisellel egészül ki. Beksics csak Németországot ábrázolja: az császárság és rendőrállam. A távolabbi jövő azonban a köztársaságé (kivéve Táborit, de nála is fölöttebb patriarkális a viszony az uralkodónő és a nép között). Jókai eszményi Otthon állama már a 20. században a részvényesek képviseleti demokráciája 30 tagú választott igazgatótanáccsal, 10 évre választott igazgatókkal. A távolabbi jövőben valamennyi szerző közösen irányított közösséget feltételez (Tóvölgyi, Naszády; szavakban Boross is, de a cselekményben főhőse, a tudós eléggé diktátor módjára intézkedik a túlélők között).³ Tóvölgyinél a parlamentet a szakmák képviselői alkotják.⁴ Naszádynál az öngazgató közösségeket 100 tagú tanács irányítja, a települések közti munka- és termékelosztást egy rotációs képvisellel működő, 20 000 lélekszámú település végzi. Őt kivéve minden szerző feltételezi valami államszerveződés fennmaradását, még Boross kicsiny népcsoportja is „igazi, szociális elveken épült államot” fog alkotni, ahol az egyetlen hatalom a tudás.⁵ Beksics különös gondot fordít rá, hogy hősei sokoldalúan megtárgyal-

³ „Akit én barátomnak fogadok, annak csak egy célja kell legyen: küzdeni az én eszméimért.” (A harmadik testamentom. II. 48.)

⁴ Az új világ. 117.

⁵ A harmadik testamentom. 122., 157.

ják, megvitassák – még a forradalmi véstörvényeszek előtt is – az állam fennmaradásának kérdését. Ultraforradalmár hősei szerint „a feudális társadalmat megsemmisítette a demokratikus társadalom. A demokratikus társadalmat meg fogja dönteni a szocialisztikus társadalom”, mégpedig Németországban. (Ennek érdekében akarnak erőszakos forradalmat kibombantani, hajtanak végre merényleteket.) Arthur, a pozitív hős sokkal inkább fabiánus elveket vall. Szerinte „a szocializmus csak békés diadalt arathat”; „a szocializmusnak csak két ellensége van: a magántőke és a pénz. Nem ellensége az állam, mely azonnal szocialisztikus szervezetet nyerend, mihelyt a két ellenség megsemmisül.”⁶

A szerzők többsége határozott elképzelést vázol föl a jövő társadalom gazdasági rendszeréről. Privigyeié a legprimitívebb: Attila sírjának és kincseinek megtalálásával, a pénz bőségével megoldottnak tekinti Magyarország jólétét és társadalmi békéjét. Tulajdon és társadalomszerkezet dolgában Jókai sem rugaszkodik el nagyon kora berendezkedésétől, Otthon államban is megmarad a tulajdon és a vagyoni különbség, bár az anyagi javakat a részvényesek között a munkájuk szerint osztják el. Munkán alapuló részeseést ábrázol Naszády, amely teljes testi jólétet, de semmilyen különbséget nem eredményez. Munkán alapuló értékszabályozásról álmodozik Barna Arthur is: „Mindenkit a közös lát el munkájához arányban élelemmel, kényelmi eszközökkel.”⁷ Ő ezt „véres politikai forradalom helyett nemzetgazdasági forradalom által”, a pénzgazdálkodás tönkretételével szándékozik elérni: Afrikában vulkánkitörést idézve elő felszínre hozza a Szahara alatt rejtőző hatalmas aranykincset, s az elértékteleníti a pénzt. A világgazdaság összeomlik, a kísérlet azonban nem sikerül: a kialakuló cserekereskedelemmel nem jár együtt a szocializmus. (Egy másik vulkánkitöréssel kénytelen is eltüntetni az aranyvulkánt, s így a gazdaság helyreállhat.) A pénzt tartja minden rossz forrásának Boross is: hőse a civilizáció újjáépítésének nehéz folyamatában nem rest külön energiát fordítani arra, hogy az elpusztult világ bankjaiból a nemesfémeket összegyűjtse, és az óceán mélyére süllyessze.⁸ (Még a munkatársai is megoszlanak e tekintetben, némelyikük úgy véli, az utódoknak esetleg szükségük lehet majd a pénzre.) Tábori felvilágosult, patriarkális királyságának gazdasági rendszeréről nem tudunk meg részleteket, de adó itt is van, s a szülés jutalma az adómentesség. Tóvölgyi gondosan kidolgozott jövőendő államában minden közös állami tulajdonnak számít: „Tündérvilág! [...] A tiéd mindez! A tiéd úgy, mint a másé, az összesé és mindenkié: az államé.”⁹

Érthető módon a társadalom szerkezetének, jellegének változásáról csak a távolabbi jövőképet alkotó szerzők emlékeznek meg, a közelebbi jövő tár-

⁶ Barna Arthur. I. k. 6., 163., II. k. 49.

⁷ Uo. II. k. 137.

⁸ „Ami gonoszság az utolsó ötszáz év alatt történt, annak indító oka ez a pénz, végrehajtója pedig az angol nemzet volt.” (A harmadik testamentom. II. 182.)

⁹ Az új világ. I. k. 19.

sadalmát a maga koráéval azonosnak látja Jókai, Privigyey, Beksics és Boross. A létbiztonság, a képességekhez mért, értelmes munka azonban még itt is jelentős pozitív hatással van a társadalomra, nem is beszélve a háború megszünte okozta fölvirágzásról. Tatrangi Dávid ugyan inkább desideratívumokról beszél Otthon állam alapításakor,¹⁰ ám Otthon állam részvényesei minden téren egyenlőek államukban, s szabadon választanak munkát; az új állam hatására pedig Európában „a munkáskéz és a munkadíj közötti nehéz kérdés vesztetni kezdé égető erejét. A munkaadók elég munkaerőt találtak, s a munkatevők elég pénzt, hogy saját vállalkozásukra csoportosulhassanak. Egyik sem volt többé a másik rabja.”¹¹ Mindemellett még Otthon államban is megmaradnak a vagyoni különbségek. A távolabbi, akár a tervezett (Beksics, Boross), akár a megvalósult (Tóvölgyi, Naszády, Tábori) jövő azonban az előjogok, kiváltságok nélküli egyenlőségé.¹² Ahogy látszik, a szerzők mind szocialisztikus-kommunisztikus társadalom eljöttét feltételezik, csak ezt a szocialisztikus-kommunisztikus társadalmat nem egyformán képzelik el.

A legrészletesebb képet Naszády rajzolta az egyenlőség társadalmáról: „Nincs az emberek között különbség, nincs cím, nincs rang, nincs vagyon.”¹³ Univerzálisan képzett munkásai mindenféle munkát végeznek vetésforgó módjára. Szerző és hőse egyaránt ideálisnak tartja a művészet és szórakozás nélküli, végletesen racionális világot, noha számunkra elrettentő az egyformasága: „Terveink nem izgatnak, azoknak sikerülte közjő, s nem személyes érdek [...]. Terveink nem sikerülte nem hangolhat le, mert azok meg nem valósítása biztosan a célszerűtlenség következménye, mert az emberek a jót, a hasznosat bizonyára a legjobb szívvvel, szeretettel valósították volna meg.” „Jogi, történeti, bölcséleti tárgyak értéküket teljesen elvesztették. Az írás megszűnt művészet lenni [...]. Költészet, festészet, szobrászat, zene s minden művészetnek nevezett régi foglalkozás hasznavethetlenné váltak.”¹⁴ Boross jövendő, „igazi, szociális elveken fölépült államát” ugyanez az uniformizálás fenyegeti.¹⁵

Ez éppen az az egyöntetűség, amely ellen Barna Arthur oly hevesen tiltakozott: az ellenfelei által akart szocializmus „a legnagyobb zsarnokság. Ez a szocializmus megsemmisíti az egyéniséget, megtöri az akarat szabadságát, minden embert egy gép alkatrészévé tesz. [...] A ti szocializmusotok azonban nivellírozva lelapít, szabályozva letarol. Az egyenlőség súlyával nemcsak a születés, gazdaság, hanem az ész és műveltség okozta emelkedéseket

¹⁰ „Alkossunk államot, melynek alkotmányja a szabadság, társadalmi alapja a munka. [...] Államot, melyben nem lehet senki szegény, nyomorult, elnyomott; lehet mindenki boldog, gazdag és szabad.” (*A jövő század regénye* (kritikai kiadás). Budapest, 1981. I. k. 501.)

¹¹ Uo. II. k. 28.

¹² Tóvölgyinél egyetlen rang marad, a becsületrend, amelyet olyan ötvenévesek kapnak, akik ellen senki sem panaszkodik.

¹³ *Anarkhia*. 72.

¹⁴ Uo. 104., 142.

¹⁵ „Nincs jutalom, nincs hála és köszönet, nincs gond, nincs aggodalom. Az élet minden szükségletéről a közösen fönntartott gazdaság gondoskodik, mindenkire nézve egyforma mértékkel.” (*A harmadik testamentum*. II. k. 122.)

is ledönti. [...] A verseny megszüntetése megszünteti a szorgalmat s a feltalálásokra vezető ösztönt. Útját állja a fejlődésnek, a civilizáció haladásának.” Afrikai ipartelepén ő olyan közösség megteremtésén fáradozik, ahol „megszűnik az osztályok közti harc, s megszűnnek maguk az osztályok. [...] Boldog közepszerűség leend az afrikai társadalom jellege [...], mely fölé csak a lángész fog világitó torony gyanánt emelkedni.”¹⁶ Tóvölgyinél ugyanilyen jól összefér az egyenjogúság a tarkasággal, az újítás, alkotás megbecsülésével. Új társadalmában nincs úr és szolga, csak „egy általánosan művelt, új emberiség, melynek sokkal több esze volt, mintsem hogy saját magából osztályokat alkosson”. Mindenki tehetségének megfelelően választ pályát, ám akár tanár, munkás vagy háztartási segéderő, mindenki egyaránt szakállamhivatalnok. A hírneves üvegépítész elmélgedéséből tudjuk: találmányának 70%-a az azt előállító munkásoké, 20%-a az államé, 10%-a az övé, ám ez nem ajándékozható el, és nem örökíthető át. „Az új világban abból kapom a jövedelmet, amit az emberiségnek adtam. [...] Odaadom a tőkét a társadalomnak, és a társadalom a tőke kamatainak csak egy részét adja nekem”, mondja helyeselve.¹⁷

A legnagyobb egyetértés abban a kérdésben látszik, hogy a társadalmi egyenlőség a nők egyenrangúságát is magával fogja vonni. Még Privigyei is, aki a legprovinciálisabb és legarisztokratikusabb jövőképet alkotta meg, a Habsburg-testvérek közül Valériát helyezi uralkodói szerepbe, s elveszett, majd megkerült bátyja a regény végén sem veszi át tőle a jogart. Jókai 20. századában a nők számos hivatást meghódítottak, akad köztük gyorsíró, riportter, orvos, bíró, tanár (csak képviselő nincs több egynél, nehogy hajbakapjanak). Ám a nők alkalmassága korlátozott: Rozáli, aki korábban férjének (majdnem) teljes értékű munkatársa volt, gyermeke születése után elfeledkezik hazáról, királyról, háborúról, a rábizott nemzetmentő üzenetről, s voltaképpen cserbenhagyja a harcoló hadsereget. Otthon államban (bár az író szerint „a nő éppúgy választhatott magának hivatást az életpályák bármelyikén, mint a férfi”)¹⁸ a nők hozzájuk illendőbb munkákat végeznek, „melyhez nem kell fizikai erő és edzett ideg”: óvónők, tanárok, boltosok, hivatalnokok, pénztárosok, könyvvezetők, kertészek. Fontos fölismerés, hogy ez a férfiak számára is pozitív változás: ők ezzel más, nagyobb kihívást jelentő foglalkozásokra szabadulnak föl. Mindkét nem szabadságát teszi lehetővé Tóvölgyinél is az, hogy a nő keresetképes és -köteles, „ez képezvén mindkét félnek egyéni szabadságát”.¹⁹ Nála a nők a képviseletben egyenlő arányban vannak jelen: a szakmák két minisztere közül az egyik

¹⁶ BEKSITS Gusztáv: *Barna Arthur*. II. k. 49–50., 138. Lásd még: „Csak az emelkedhet ki a tömegből, ki nagyobb és értékesebb munkát teljesít.” (II. k. 83.) E közösség megvalósulását nem látjuk, így csak remélni tudjuk, hogy a lángész Arthurból nem lesz Rank doktor módjára zsarnok.

¹⁷ *Az új világ*. I. k. 47., 33.

¹⁸ *A jövő század regénye*. II. k. 18.

¹⁹ *Az új világ*. I. k. 22.

mindig nő. Tábori jövőjében oly kínosan ügyelnek a számarányos munkavégzésre, hogy még az uralkodást is felváltva végzi férfi és nő. Naszády távoljövőjében az egyenlőség odáig megy, hogy már a testalkat is kiegyenlítődik.²⁰ Boross demonstráltnan egyenlőspárti társadalmát, mint nemzeti tekintetben már láttuk, a szerző erős elfogultságai tarkítják.²¹ Nincs ez másként a nemiség tekintetében sem. Miközben a nők minden tekintetben egyenlők a férfakkal, a házassággal és a nemiséggel szemben Boross rendkívül bizalmatlan.²² Főhőse, amikor rájön, hogy szereti az új világba magával hozott orosz hercegnőt, meghasonlik önmagával, s öngyilkos lesz. Borosnál, Naszádynál a nők egyenjogúsága azt eredményezi, hogy ők ugyanazt a sívár, munkacentrikus életet élik, mint a férfiak; csak Tövölgyinél jelenti ez a nők kiteljesedését: „A nő hivatása a szerelem és boldogítás.”²³

A női hivatásvállalás átalakítja az *életmódot*, a *család szerkezetét*. A nőnek nem kötelessége többé a háztartást vezetni. Jókai Otthon államában csak a földműveseknek, a nagy uraknak és a gazdagoknak van saját konyhájuk, a lakosság nagyobb részét közétkezdékben látják el.²⁴ „Reggeliző csarnokokban” étkeznek az emberek Tövölgyinél is, de a jómódú feltaláló – megfelelő háztartási szak-államhivatalnokok segítségével – a saját palotájában ünnepi házassági évfordulóját. Természetesen közös termekben folyik a közétkeztetés Naszádynál és Borosnál. A gyermeknevelés sem kötelességük többé a nőknek;²⁵ az állam kiveszi azt az ő esetleges más minőségű fennhatóságuk alól.²⁶ Ez egyúttal magasabb szintű oktatást és nevelést is eredményez, márpedig a nevelés minden szerzőnél a jövő társadalom sikerének kulcsa. A gyermeknevelés gyermekkertekben, állami intézetekben folyik (Jókai, Tövölgyi, Naszády).²⁷ Többen is a megelőző, fejletlen társadalom csökevényének tartják a családot, amely a korszerű társadalomban fölöslegessé válik.²⁸ Ilyen körülmények között a házasság is átalakul. Jókainál a nő szabadsága e téren csupán annyi, hogy ha férjhez megy, maga is részvényessé válik, s részvényét válás esetén is megtartja; szingli nő Jókai számára alighanem elképzelhetetlen volt. (Az Otthonban született leányok 16 éves korukban

²⁰ „A két nem testalkatában alig lehetett különbséget találni.” (85.)

²¹ Nemcsak az angol nemzetet ítéli el élesen a regényben, hanem az orosz (,ezt a fajt nem érdemes fönttartani” – II. k. 91.), sőt a fehéreket is (,csak korcs ága az ősi embertörzseknek” – II. k. 92.), meg a sárgákat egészükben.

²² „Nagy célokak csak akkor lehet elérni, ha a nő nincs az ember útjában.” (II. k. 72.) „Az angol nő, lám, nagy tudós volt, kiváló elme volt, de az ő tudását leigázta a férfi utáni vágya. [...] Fölöttünk nincs nő!” (II. k. 164.)

²³ *Az új világ*. I. k. 58.

²⁴ „A gyárvarosban közkonyha látja el a lakosságot, mely ismét egyes csoportok által nagyban bevásárlás s közös felügyelet mellett kezelte; a kereskedelmi városban pedig a nagy bérházak mindegyike úgy van berendezve, hogy a földszintet egy ételadó gazda foglalja el, ki azután a nagy ház minden lakóját, mint egy családot, látja el a házi étkezéssel; s a legtöbben meg vannak vele elégedve.” (II. k. 19.)

²⁵ Tövölgyi ezt is a nő felszabadulásaként ábrázolja: „A régi világ azt követelte az anyától, hogy a gyermeknevelés rabszolgája legyen.” (*Az új világ*. I. k. 58.)

²⁶ „Minden nő anyának termelt, de nevelőnek csak az ezredik.” (Uo. I. k. 58.)

²⁷ De azért csupán Naszády megy el odáig, hogy „minden gyermek közös” (107.); nála a gyermekek születésüktől külön csoportokban élnek.

²⁸ „A család fogalma kizárólag társadalmi institutio, amely a könnyebb megélhetés céljából alakult.” (*Anarkhia*. 10.)

– a fiúk 20 évesen – váltak részvényessé.) Borossnál a férfi és a nő viszonya egyszerű partnerkapcsolat. Naszádynál az ember éjjel magányos a szobájában, nappal munkavégző csoportokban él, társas kapcsolatait alighanem az úgynevezett „társas termekben” intézi. Tóvölgyi, két egyedül volt képes a családszerkezeti változásokat vonzónak ábrázolni, két hónapra köthető, de szabadon meghosszabbítható házasságokat feltételez, amelyek nélkülözik az életfogytig tartó házasság rabságát, de megadják a tartós kötés és az összetartozás biztonságát. Tábori Róbert novellájában a humor éle éppen a családi élet effajta modernsége ellen irányul. A jövőben a nők lemondanak a családi életről, a születésszám radikálisan visszaesett, népek haltak ki. „A házasság már nem gyönyörűség, hanem hazafias áldozat”,²⁹ ezért kell XVII. Mária Teréziának elrendelnie a két évre szóló házasságkötelezettséget. Beksics *Barna Arthurja* ehhez képest konzervatív: jövődő társadalmá épp egyenlősége révén megőrzi a családot, az egyéniséget és a civilizációt.

Az új társadalom legértékesebb hozadéka a *világbéke*, ez minden jövőképben egyaránt bekövetkezik, a közeli jövőben³⁰ éppúgy, mint a távoliban, ahol az éreketlenítékek megszűntével a háború értelmetlen is volna: „Nincsenek városok, nincsenek népek, nincsenek államok.”³¹ Boross jövőképe e szempontból nyugtalanító. Közeljövőjében a nagyhatalmak az üstökös nélkül is elég jól kipusztítják egymást, ám az átmentett kis csoport is hamarosan meghasonlik; a mindenható tudósnek meg is fordul a fejében, hogy ezt a maradék emberiséget elpusztítsa.

A béke, a létbiztonság, a munka és a nők egyenjogúsága egyúttal az *erkölcsöket* is megjavítja.³² Az egyéb tekintetben nem túl merész Jókai különösen sok pozitív változást remél a nők hivatásvállalásától.³³ (Igaz, negatív hőse is nő, a hatalommal visszaélő Sasza, a nihilista Oroszország zsarnoki vezetője.) Az erkölcsök javulását eredményezi az alkohol állami monopóliuma, a szesztilalom: „Az Otthon államának népe elfogadta bevett italul a teát és kávé, s ez illusztrációjául szolgál társadalmi alakulásának. A tea- és kávéivó nép erkölcsé keményebb, ridegebb, változatlanabb, mint a szeszivóké.”³⁴

²⁹ XVII. Mária Terézia törvénye. 254.

³⁰ Ennek biztosítéka Jókainál a haditechnika fejlettsége, amely az európai nagyhatalmakat visszatartja egy háború indításától (I. k. 346.); következménye a diplomácia cselszövevényeinek megszűnté, az anyagi gyarapodás. Privígyei naiv felfogásában erre elegendő a (Jókaitól szemérmetlenül lopott) kormányozható léghajó (magyar találmány) és rettenetes fegyvere, a seprűként rákötözött fenyőfák. Első kísérlete kudarcra után Barna Arthur is világbékéről álmodik: „Az afrikai társadalom, sőt az emberiség *egy családdá* lesz.” (II. k. 139.)

³¹ *Anarkhia*. 72.

³² „Döntésétek le a nemzetiségi válaszfalakat, a vámsorompókat: *és nem lesz háború*. Szüntessétek be az elszigetelt családíságot: *és nem lesz nyomor*. Törüljétek el a magánvagyonot: *és nem lesz becstelenség*. Módosítsátok az örök házasságot: *és nem lesz erkölcsstenség*. Törüljétek el a rangot: *és nem lesz zsarnokság!*” (TÓVÖLGYI Titusz: *Az új világ*. I. k. 13. Előszó.)

³³ „A nő, ki már ifjú korában önállóságra talált díszes és haszonhajtó pályákon, nem volt kitevé anyni csábnak, nem vesztegette lelkét üres hívalkodásra, nem lett kényszerítve a nyomor, az elhagyatottság által a tévedések útjára; nem volt rászorulva a férfi kegyelemkenyerére; szabadabb lett a szív, de szigorúbb lett az erkölcs; megszűnt az eskü, de megjött a hűség.” *A jövő század regénye*. II. k. 18.

³⁴ Uo. 25.

Tóvölgyi hasonlóan látja a nő új társadalmi szerepének hatását: az új házasság becsületes kapcsolatokat eredményez, nincs pletyka, kacérság, nemi kihívás. Beksics ezt az áldott hatást a munkától várja: „A munka, az emberiség e megnevesítője mindenkire gyakorolni fogja hatalmas, bűn- és szenvedélytisztító hatását”.³⁵ Naszády végletesen racionális és egyenlő világában bűn nem is létezhet: „Önzés, haszonlesés, érdek szóba sem jöhet, hiszen mindnyájunknak megvan mindenünk, ami létünket széppé teszi, s bennünket boldogíthat... Lelkünk s kedélyállapotunk folytonos egyensúlyban van. Szendvélyeink nincsenek, amit ösmerünk, s ami után vágyódunk, azt elérhetjük.”³⁶ (A káros szenvedélyeket természetesen már rég kiirtották.) Mindemellett többen számitanak bűnökre és bűnösökre: Privigyei a bíraskodás nyilvánosságától várja az igazságosságot, Jókai Otthon államában a bűnösöket fülkifúrással (tehát a bűn nyilvánosságra hozatalával), a visszaesőket száműzéssel büntetik. Borosznál, ahol „mindenki testvér”, a büntetés is közösségi jellegű.³⁷ E tekintetben is Tóvölgyi képe a legderűsebb. Társadalmában a bűnöst betegnek tekintik, itt valóban nem büntetés, hanem gyógyítás folyik a börtönben, s „a felügyelők és felügyelőknek nem durva örök, hanem gyengéd betegápolók valának” még a gyilkossággal gyanúsított hősnő esetében is.³⁸ A legbűnösebb bűnöst, a gyilkos, gyermekrablót, a hősnőt zsaroló férfit a saját munkatársi közössége végül száműzésre ítéli. Csupán a szatirikus oldalt láttató Tábori tételezi föl egyúttal értékek elvesztét: „Már csak a filológusok tudták, hogy mit jelent az *idealizmus*, a *szerelem*, az *önzetlenség*, a *barátság*.”³⁹ Sajátos módon Naszády nem érzékeli jövődő társadalmának antiutópisztikus jellegét; a jövőbe szakadt hős meggyőződéssel vállalja az új társadalmat: „Láttam, s meggyőződtem, hogy e tökéletes rendszer a legteljesebb egyéni szabadságon alapul, mely a nevelés tökéletességében nyeri magyarázatát. – Az elv: megközelítőleg hasonló fokú műveltséggel nevelni fel mindenkit, s ha lehet, a teljesen egészséges testben a legmagasabb fokú tudományos képzettséget fejteni ki.”⁴⁰

Ebben a büntelen, racionális jövőben ott is megváltozik a *vallás és az egyház* szerepe, ahol fennmarad. Még a royalista, sovinizta, nacionalista Privigyeinél is a szörnyű gázságokat elkövető intrikus egy bíboros, és teljesen tehetetlen a Magyarországra menekült pápa. Jókai Magyarországnak feloszlatajk a szerzetesrendeket; Otthon államában a templom erkölcsne-

³⁵ *Barna Arthur*. II. k. 138.

³⁶ *Anarkhia*. 99., 103–104.

³⁷ „Egymást közös elhatározással büntetjük, s hibáinkat közös erővel gyógyítjuk.” (*A harmadik testamentom*. I. k. 56.) Nem tudni, hogyan gyógyították volna az intrikus szerepet betöltő angol házaspárt, akiknek angolsága javíthatatlan: „Ezt a fajt, ezt a népet nem lehet megjavítani. Testvéreim! A jövő élet, az új világ boldogsága kívánja, hogy ebből mag se maradjon.” (II. k. 147.) Ezt a problémát epikusán oldja meg a szerző, s egy földrengésben az angolok meghalnak.

³⁸ *Az új világ*. I. k. 123.

³⁹ *XVII. Mária Terézia törvénye*. 253.

⁴⁰ *Anarkhia*. 121–122.

velő, jogszolgáltatási és ismeretterjesztő funkciót tölt be felekezeti különbség nélkül.⁴¹ Tóvölgyi Titusz, aki a spiritizmust a kereszténység új reformációjának, az egyenlőségen alapuló társadalom kifejeződésének tekintette,⁴² jövőjében nem juttat helyet a vallásnak: „A keresztény vallás is azért fajult el, mert a kommunizmust, amelyre Krisztus alapítani akarta, megelőzte: a magánvagyon körülményeihez lett alkalmazva.”⁴³ Boross sajátos travesztiát alkalmaz: a szerelmes hercegnő Rank doktorban találja meg a harmadik testamentum Messiását.⁴⁴ E képzettől az író távolságtartását sugallhatná az, hogy az azonosítást a Messiással, a *még újabb szövetséggel* a hercegnő mondja el, ám az, hogy címül is ezt választotta, lebontja az idézőjelet a kifejezés mellől.

Minden, valamennyire is távolabbra tekintő író a *kultúra emelkedését* várta a jövőtől. Ennek alapja vagy a béke és a gazdasági felvirágzás (Jókai, Privigyei), vagy az állam, a közösség tudatos törekvése, az oktatás-nevelés magas szintre emelése (Tóvölgyi, Naszády). Néhány szerző az új kultúra nemzetközisége felé is tesz lépéseket: Jókainál megszületik a világrírás, amely nyelvtől független ideogrammak segítségével teszi lehetővé az írásos kommunikációt (valahogy úgy, ahogy a kínai és a japán olvasó egyaránt a maga nyelvén olvassa ki a szójeleket). Tóvölgyinél ezt a szerepet a 19. század második felének eszperantója, a volapük tölti be. Naszádynál természetesen már csak egy nyelv él, „a nyelvtanok sokasága túlhaladott álláspont”.⁴⁵ Ezt a némiképp komikus hatást keltő „nyelvi demokráciát” Boross is fölveti: a túlélő közösségben „csupa egy-, legfőljebb kétagú név, semmiféle mássalhangzó-torlódás”,⁴⁶ mintha bizony a mássalhangzó-torlódás sértené a demokráciát. Mindazáltal gyönyörű, ihletett képeket kapunk a jövő Magyarországról és Budapestjéről Jókainál, Privigyeinél,⁴⁷ Tóvölgyinél.⁴⁸

⁴¹ „A templom a köznépek tanácsadója, bírója, orvosa. Az Otthon templomain belül nem a szertartásban áll az isteni tisztelet, hanem az erkölcsök emelésében, az ismeretterjesztésben. Az Isten ismeretéhez nem a mesék, hanem a tények vezetnek. [...] s ahogy pietása diktálja, idézi hozzá Jézus vagy Mózes, Mahomed vagy Solon vagy Konfucse szavait [...] A pokollal nem ijesztgetnek többé. [...] A népszerű természettudományi előadások, mik a köznépet megismertetik az alkotó mindenség csodáival, lehetetlenné teszik az ortodox mesék érvényben tartását.” (*A jövő század regénye*. II. k. 20.)

⁴² „Olvassa az egyház a spiritiszták kiadványait, és azokban fogja fölismerni Krisztus tanát és hangját az ő apostolainak!” (*Egy új reformáció előtt*. 195.)

⁴³ *Az új világ*. 76.

⁴⁴ „Hiszek egy nagy hatalomban, hiszek a fölöttem uralkodó erőben, s én az Istent önben képzelem. [Az újjáépítés után] hasonlóságot fognak találni a názáreti próféta élete és az ön személye között, megalakul az új Messiás fogalma, ön lesz az Isten. A harmadik testamentum készül most.” (II. k. 157.)

⁴⁵ *Anarkhia*. 142.

⁴⁶ *A harmadik testamentum*. 56.

⁴⁷ „A Duna elzárható csatornában folyta körül a fővárost, partjait ellepték a világ minden nemzetének hajói, melyek a hajózhatóvá tett Vaskapun át felúsztak Budapestig. Budapest nevezetes volt ezen időben mozgó körutairól és azon kedvező helyzetéről, hogy az egész város melegforrásának vize által fűtetett” stb. (*Magyarország nem volt, hanem lesz*. 273.)

⁴⁸ A Főttől Szentendrőig terjedő Budapest „behintve palotasorokkal és villákkal [...], behálózva gőz- és villanyos vasutakkal, betonírozott és aszfaltírozott, fa- és kőburkolatú járdákkal, csatornákkal” stb. (*Az új világ*. 18.)

Az ábrázolt jövőképeken láthatóan nyomot hagyott az utópisztikus irodalom, helyenként az utópista szocialisták több gondolata. Kérdéses azonban, hogy a szerzők honnan ismerték meg az általuk tolmácsolt eszméket. Még Jókai ismeretei között sem sikerült kimutatni az utópisztikus gondolatok pontos forrását, pedig az ő olvasmányait nagy gondnal térképezte föl az irodalomtudomány. Megállapítható, hogy a kapitalizmus egyes vonásainak bírálata, a Föld kozmogóniai változása, a közös ideogrammak ötlete Fourier nézeteivel egyezik; az állam gazdasági és kulturális funkciói, a termelés és elosztás megtervezettsége, a munka szerinti elosztás Saint-Simon felfogására emlékeztet.⁴⁹ Sehol sem sikerült azonban valamely utópista szocialista közvetlen hatását tetten érni. Az oly olvasott és oly gondosan jegyeztető Jókai főleg a korszak publicisztikájából és szépirodalmából, valamint a liberális elmélet lenyűgöző méretű és hatása összefoglalásából, a többször kiadott *Das Staats-Lexikon – Encyklopedie der sämmtlichen Staatswissenschaften für alle Stände* köteteiből gyűjtötte ismereteit. (A mű fenn is maradt Jókai könyvtárában.) A többi szerzőnél az epikumot nem kíséri olyan részletesen kifejtett elmélet, hogy annak eredetét bizonyítani lehetne. Talán Robert Owen hatását tükrözi a pedagógia nagy szerepe Tóvölgyi és Naszády regényeiben; egyébként – főleg a publicisták esetében – a korszak publicisztikájának és utópisztikus irodalmának hatására gondolhatunk.

Az áttekintésben nem is filológiai rokonság keresésére vállalkoztam; csupán a figyelmet kívántam ráirányítani arra, hogy e csaknem fél évszázad utópisztikus sci-fi irodalma jelentősen hozzájárult a korszak társadalom- és gazdaságelméleti elmélkedéséhez, a szocialisztikus eszmék megismertetéséhez, és mindezen keresztül a demokratikus berendezkedésről való gondolkodáshoz.

⁴⁹ Lásd a kritikai kiadás D. Zöldhelyi Zsuzsa által készített jegyzeteit.